

ЗА ПОЛИФОНИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНАТА ЛИТЕРАТУРА: СПОРНИ ВЪПРОСИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Атанас Манчоров

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The present article aims to reconceptualize the arguments for the existence of polyphony in medieval English literature. The main thesis here is that polyphony is a historically determined process rather than an accomplished fact, and that the vast majority of genres are incapable of creating the necessary conditions for its development.

Key words: Bakhtin, intertextuality, manuscript, open-endedness, polyphony

Една от положителните тенденции в съвременната медиевистика е, че тя започва да се освобождава от предразсъдъци и стереотипни периодизации, да обръща поглед назад доста по-уверено, за да изясни зараждането на някои наративни техники и естетически категории в ранномодерната и дори в предмодерната епоха, предлагайки по-нюансирана картина на историческото развитие.

Темата за появата на полифонията извън руската литература е широко коментирана. Началото ѝ се търси още през Средновековието, като някои изследователи остават в границите на Европа (Стивънс 2000: 130–48; Трехарн 2002: 93–115), а други отиват далеч на Изток, както това е видно от „История на индийската литература“ на Сисир Кумар Дас (Дас 2005: 20–23) и от студията на Х. С. Шива Пракаш в антологията „Средновековна индийска литература“ (Пракаш 1997: 163–214). Възниква необходимостта от оглеждане на полифонията в диахронен план и от критичен прочит на аргументите за съществуването ѝ в непредвидени от самия Бахтин езикови и културноисторически контексти. Такава възможност ни предоставят онези книги и статии, в които тя е уподобена на специфичната за средновековната литература техника на композиране, съхраняване и разпространяване на художествени творби. Тук ще се спрем най-вече на възгледите на Робърт Стърджис, който използва термина по-систематично и го ос-

мисля през призмата на интертекстуалността и постструктурализма (Стърджис 1995: 122–37).

Мултиперсоналното авторство е посочено, и то без всякакви уточнения и уговорки, като основна причина за незавършеността, интертекстуалността и полифонията в манускриптните текстове (Стърджис 1995: 123). Наистина за момент Стърджис смекчава тезата си чрез признанието, че средновековните книги могат да се разглеждат като „предвестници на Бахтиновия полифоничен текст“ (Стърджис 1995: 122–23), но цялостното впечатление от публикацията му е тъкмо обратното – че тези текстове са полифонични в чистия смисъл на думата, – което обяснява защо той не се вглежда в историческата дълбочина на явлението и защо не употребява друг, опорен термин, обозначаващ действителното му състояние в предмодерната епоха. В редица случаи кълновете на даден стил в изкуството, предхождащи зрелия му етап, са в по-голяма или по-малка степен видими далеч назад във времето. В упоменатата статия изпъкват няколко особености на средновековната книжнина, повлияли за прибързаното припознаване на полифонията като безусловно оформена изобразителна техника.

Първо, създаването на манускрипти от различни лица и в различни исторически моменти мотивира априорната теза, че полифонията е иманентно присъща на средновековната литература, за което свидетелстват разликите между двата средноанглийски преписа на св. Августиновите „Монолози“ по отношение на тяхното съдържание и езиково изграждане (Стърджис 1995: 127). В тази връзка може да се каже, че позоваването на Бахтин при изследването на църковнославянски богослужебни книги е далеч по-оправдано, тъй като на преден план са изведени многогласието и разноречието (Николова-Хюстън 2008: 396).

Последното, което е втората особеност, активно способства за разбиването на словесно-идеологическата монолитност на текста чрез вклиняването на «няколко „центъра“» (Стърджис 1995: 126). Показателен е манускриптът на Джуниъс (вж. Крап, ред. 1964), съдържащ поемите „Битие“ („Genesis A“ и „Genesis B“), „Изход“ („Exodus“), „Даниел“ („Daniel“), „Христос и Сатаната“ („Christ and Satan“). Породеното от колективното „авторство“ разноречие може да наложи отпечатъка си върху една творба – по средата на „Битие“ е вмъкната друга част, т. нар. „Битие Б“ (стх. 255–851) – или пък върху повече текстове, за което съдим по факта, че втората и третата поема се различават по стил както помежду си, така и в сравнение с първото произведение (Юпе 1959: 131).

Третата отлика е принципната незавършеност на манускриптите заради отворения процес на тяхното създаване, преписване, редактиране, превеждане, аотиране и включване в компилации (Стърджис 1995: 126).

Четвъртата особеност се дължи на произтичащия от множеството гледни точки нестабилен смисъл на текста, превърнал се в повод за свързването на категориите авторство и текстуалност с постструктурализма (Стърджис 1995: 122–23).

В хода на изложението ще припомним до опорни примери и от англосаксонската, и от средноанглийската литература. Важно е обаче да припомним, че става дума за полифонията не в контекста на писмената култура въобще, а в този на пред-Гутенберговата епоха. Всъщност изтъкнатите по-горе особености на манускриптната текстуалност не подкрепят становището на Стърджис. Напротив, те показват, че полифонията не е безусловно съществуващо явление и оформен естетически феномен, а исторически детерминиран процес, преминаващ през отделни етапи и достигащ зрялата си фаза в творчеството на Достоевски. Поради тази причина тя не може да съществува в средновековната литература в съвременния си вид, а само като някакво своего рода рудиментарно явление. Могат да се посочат редица факти и аргументи, възпрепятстващи безкритичното отнасяне на полифонията към по-ранните етапи на литературната история.

Нека започнем с липсата на общ координационен център или на едно-единствено авторско съзнание, чиято гледна точка подчинява и организира останалите участващи лица (преписвачи, преводачи, коментатори, компилатори) при боравенето с художествения материал на манускриптното тяло. Наистина, полифоничният роман се възприема като децентрирана конструкция от неслети гласове, но зад нея стои конкретна личност и напълно съзнателен избор на повествователна стратегия. Независимо от предоставената свобода на героя все пак авторът е този, който избира и него, и „доминантата на неговото изображение“ (Бахтин 1976b: 79). Тук дори нуждаещата се от някои уточнения теза, че полифонията не бива да се възприема буквално, защото в крайна сметка тя е просто метафора (Уелек 1980: 32), не би могла да тласне разбирането ни за проблема в друга, неочаквана посока. Как стоят нещата при манускриптите? Променливата им природа вследствие на участието на няколко лица в процеса на тяхното композиране и размножаване – видима и в англосаксонските манускрипти, какъвто е „MS Junius 11“ (Юпе 1959: 131), и в средноанглийските манускрипти – се приема за принципно валидна особеност

(Стърджис 1995: 123). Изследователите днес смятат, че съдържащите се в манускрипта на Джуниъс поеми на библейска тематика не са писани от Кедмън, а най-вероятно от различни анонимни творци (Луиза 2002: ix), което несъмнено разкрива едно по-различно отношение към авторството, в чието упорито мълчание и самозаличаване съвременната наука нерядко се препъва. Така вместо една върховна смислова инстанция, организираща художествения материал, се стига до наслагване на гледни точки и езикови стилове във времето, но то се дължи предимно на особеностите на книгопроизводството, а не на строгото придържане към някаква ясно изразена естетическа концепция.

Наложително е днешното разбиране за авторство и литературна дейност да се съобразява с факта, че манускриптните текстове, създавани от мнозина *auctores* на принципа на колажа, показват „отвореност към разнообразни източници и автори“ (Стърджис 1995: 123). За пример могат да послужат двете най-популярни имена в средноанглийската литература. Първото от тях е неизменна част от споровете около поемата „Видението на Петър Орача“. Независимо дали ще приемем, че тя е дело на петима поети (Манли 1908: 1), или ще припознаем само един създател в лицето на Лангленд (Жусеран 1909: 281 ff.), важна е спецификата на авторството през Средновековието и по-конкретно това, че текстът не придобива окончателен вид след работата на първоначалния писател заради наслагващите се през годините редица вторични автографи на преписвачи, компилатори, коментатори и преводачи. Пред твърде характерен казус ни изправя и второто име. Сравнявайки почерците на два от преписите на Чосър, изследователите установяват, че са изработени от една и съща личност. През 2004 г. Лин Р. Муни дори изказва непотвърденото засега предположение, че те са дело на Адам Пинкърст¹, но същественото в случая е, че и двете копия са доработвани във времето от други лица. Първото, „Hengwrt Chaucer Manuscript“², съдържа преписа на „Кентърбърийски разкази“, който е най-ранният и най-близък до излезлия изпод ръката на самия Чосър холограф. В него освен работата на основния преписвач са разпознати още няколко почерка, един от които според нечий мнения е на Томас Хоклийв. Другият колективно създаден манускрипт е „Ellesmere Chaucer Manuscript“, на чиито страници, но извън тези на „Кентърбърийски разкази“, преписвачи са добавяли стихове и

¹ Името, което Муни установява в документите на Лондонската нотариална камера от 80-те и 90-те години на XIV век, е „Adam Pynkurst“ (Муни 2006: 98).

² Източникът, датиращ от началото на XV век, е познат и под името „MS Peniarth 392 D“.

маргинални бележки. Отнасянето на полифонията към средновековните манускрипти е съпроводено от една недотам правомерна подмяна на първоначалния смисъл на понятието, защото индивидуалният творчески стил на Достоевски и унифицираният вид на печатните издания през XIX век са изместени от мултиперсоналното авторство и принципната незавършеност на манускриптите.

Естествено, груповото им създаване води до неустойчивост по отношение на формата и съдържанието. Обикновено промените, засягащи езика и обема на текста, са предизвикани от изработване на по-пространни или по-къси преписи (Конъли и Муни, ред. 2008: 1), от последващо коригиране на отделни думи или фрази и от внасянето на маргиналии от различен характер. Достатъчно е да се обърнем към Чосъровите произведения – Пролога към „Легенда за добрите жени“, „Парламентът на птиците“, „Троил и Крисеида“ и т. н., – за да схванем принципната същност на вариативността. Неслучайно в прецизния анализ на един от манускриптите („The Cambridge University Library MS Cg.4.27“) са установени цели „925 случая на поправки на преписвача“ (Като 2008: 62, 65). Що се отнася до маргиналиите, те могат да съдържат любопитни подробности около копирането на текста или да уточняват отношението на преписвача към смисъла на някой пасаж, както проличава от неодобрението към стх. 193 на „Разказът на Батската невяста“ във вече упоменатия „Ellesmere Chaucer Manuscript“: „Вижте как тази добра съпруга служи на първите си трима съпрузи, които били почтени мъже на възраст (fol. 65r)“ (Кенеди 217). По-сериозните промени обаче – например изключването на неприемливи думи или пасажки, преминаването от един регионален диалект на друг и т.н. (Конъли и Муни, ред. 2008: 1) – могат да засегнат структурата или смисъла на текста. Вариативността вследствие на структурни видоизменения е видима в доста от най-значимите творби. Достатъчно е да споменем трите версии на „Видението на Петър Орача“ на Лангленд и двете редакции на пролога към „Легенда за добрите жени“ на Чосър, за да онагледим развитието на текстовете в тази посока. Промените могат да засегнат и някои възлови смислови пунктове на написаното и да го изтласкат в друг идеологически контекст. Въвеждането им може да е политически мотивирано – например трите варианта на някои части от „Изповедта на влюбения“ на Джон Гауър показват как „поетът постепенно е оттеглял предаността си от Ричард II, първоначалния поръчител на тази творба, в полза на новата Ланкастърска династия“ (Хъдсън 1992: 49), – но то може да е и по религиозни подбуди, при това с обратен знак, какъвто е случаят с два от преводите на Вулгата на св. Йеро-

ним. Естествено противостояние на езиково-доктринерския пуризм на Алкуиновата библия, насочен към възвръщане чистотата на латинския език на Вулгата, който бил „пълен с грешки заради незнанието или небрежността на преписвачите“ (Смит 1883: 322), е средноанглийският превод под редакцията на Джон Уиклиф, залегнал в ревизионистката програма на част от английското духовенство за откъсване от влиянието на Католическата църква (срв. Хъдсън 1992: 50).

На пръв поглед внасянето на по-осезаеми корекции кореспондира с разбирането на Бахтин, но е важно да се изтъкне, че роенето на смислови образи е в резултат на затъмняването на един контекст за сметка на друг. С други думи, линейно осъществяващата се смислова вариативност на манускриптите не съвпада със синхронно функциониращата „множественост от самостоятелни и неслети гласове“ (Бахтин 1976b: 14). А като се вземе предвид и фактът, че художественото съзнание все още разчита на авторитетите и на литературната традиция, а не търси съзнателно конфликт с тях, разбираме, че подобно освобождаване от словесно-смисловата застопореност на първоначалния текст е далеч от етическия *telos* на полифоничния роман. Неслучайно променящият се формално-смислов образ на ръкописа все още разчита на разноречието, а не на вътрешно усвоената диалогичност и смисловия плурализъм на равнопоставени съзнания и гледни точки. Струва си да се отбележи и това, че манускриптните изследвания разчитат на онези дялове на съвременната наука – лингвистика, диалектология, стематика, палеография и кодикология (Конъли и Муни, ред. 2008: 1), – чиято насоченост е преди всичко към семантиката на текста. Необходимостта им е безспорна, но те не са достатъчни за изграждането на цялостна представа за семиотичната, философско-естетическата и етическата същност на полифонията.

Както изяснихме, незавършеността е една от главните причини за прибързаното отнасяне на полифонията към средновековната литературност.

„Тъй като манускриптните текстове не са „затворени“ или „завършени“ (Brunn 44–45) както печатните текстове, писателите на манускриптната култура неизбежно смятат текстовете за „отворени“, винаги подлежащи на преработка, независимо дали от автора, компилатора или коментатора“ (Стърджис 1995: 126).

Тъкмо тази принципна отвореност към промени и добавяне на коментари³ притегля композиционно-смисловата им тъкан към незавършеността. Когато се твърди, че манускриптите са незавършени и интертекстуални (вж. Стърджис 1995: 123), е необходимо да се отчита спецификата на историческия контекст, защото няма как тези термини да имат един и същ смисъл за толкова раздалечени периоди. В зависимост от обекта на описание значенията на интертекстуалността варират от първоначалния замисъл на Кръстева до „стилен начин на говорене за алюзия и влияние“ (Ъруин 2004: 228), но по-важното е, че чрез проблематизирането ѝ (заедно с това на илюзорното трансцендентално означаемо) постструктурализмът се опитва да огъне пилона на европейската метафизика на присъствието. Дали този подход обаче е актуален за манускриптната култура? Едва ли тогавашните писатели са възприемали творбите си за „незавършени“ и „отворени“ именно в този смисъл, понеже това би означавало, че са били наясно с алтернативите на опозицията завършеност-незавършеност и че изборът на втория ѝ елемент е бил осъзнат естетически акт. От друга страна, въпросната дилема предполага и наличието на текстове, „защитени“ срещу промени и напълно съзнателно оставяни в състояние на завършеност, нещо, за което е трудно да сме категорични, като се има предвид съдбата на много от манускриптите и въобще технологията на тяхното създаване. На пръв поглед наблюденията на Робърт Стърджис върху незавършеността са убедителни, тъй като добавянето на нови пасажии е активен способ за смисловото разслояване на текста. И все пак разбирането, че словесно-смисловата децентрализация е характерна за писмената култура изобщо, се оказва проблемно. Дали наличието на няколко смислови центъра в даден източник е достатъчно условие за заключението, че „манускриптният текст може да е по-радикално децентрализиран от който и да е роман от XIX век“ (Стърджис 1995: 126)? Не се ли изпуска обстоятелството, че словесно-смислова децентрализация може да се постигне само при „съществено пресичане на езиците в определено съзнание, което е еднакво съпричастно към няколко езика“ (Бахтин 1983а: 217)? Зададените въпроси са ключови, тъй като зад отделните истини в романите на Достоевски стои един-единствен автор, докато наслагването на гледни точки в средновековните манускрипти е породено от груповото „авторство“. Но защо Робърт Стърджис се ограничава до формалните аспекти – ролята на коментарите и броя на участниците в литературното производство, – а

³ Англ. „manuscript commentary“ (Sturges 1995: 126–27).

не обсъжда и аспектите на съдържанието, етиката и естетиката? Очевидно втората част на задачата е доста по-трудна за решаване. Наложително е да се подчертае, при това дебело, че през Средновековието незавършеността е неосъзната и следователно непреднамерена – тя наистина е функционално осезаема, но е осъществена предимно в технически план, защото е израз не на индивидуалния авторски замисъл, а на самата природа на палимпсеста като носител на словото, което я превръща във външно обективирана особеност на манускриптната текстуалност. Също както развитето на героя в рицарския роман е осезаемо „на фона на цялостната жанрова традиция, а не в конкретен текст“ (Манчоров 2011: 298), така и тук осъзнатото и овладяно вдълбаване на незавършеността и словесно-смиловата децентрализация в архитектурната форма на отделното произведение е все още невъзможно начинание.

Друг много сериозен аспект на проблема е вкоренеността на предмодерната творческа менталност в полето на жанровостта. Традиционалистското художествено съзнание през Средновековието е подвластно предимно на поетиката на стила и жанра (Аверинцев и др. 1994: 15–23). Дори когато дадена творба се оказва на границата между отделни жанрови езици и е продукт на междужанровия диалог, както проличава от термините „епически рицарски роман“ и „рицарски роман епопея“ (Манчоров 2011: 112), в естетическата ѝ тъкан са неизбежно вплетени споделяните от автора и читателя консенсусни представи за естеството на текста. Подготвената от двете стилистични линии на романа полифония обаче не разчита на подобен консенсус, най-недвусмисленото доказателство за което е изначалната антиканоничност на романа (Бахтин 1983а: 533). За истински осмислената и овладяна полифония са необходими исторически условия и творческа нагласа, възникнали значително по-късно. Особена роля в този процес играе засягащата всички жанрове романизация на действителността (Турбин 1990: 17–18 – цит. по Осовский 1991: 328) и незавършеността на диалога поради липсата на „готова“ истина и „последно“ слово. Нека повторим, че средновековната незавършеност е доста по-различна, защото все още не определя отвътре архитектурните форми (срв. Бахтин 1983а: 55), а изобразява взаимодействието между отделни съзнания и текстове вследствие на чисто техническата незавършеност на редица средновековни манускрипти. Следователно литературността, доминирана от поетиката на стила и жанра, и незавършеността, дължаща се на особеностите на книжовната дейност, не са станали изцяло подвластни на индивидуалната воля на автора, по-

ради което средновековната „полифония“ не може да се вмести в определенията на Бахтин. Историческото ѝ формиране е наистина значим въпрос, но от друга страна, няма как отделни, чисто механично възникнали примери на езиково съжителство да се приравняват безкритично със зрялата ѝ фаза.

Ситуацията би се усложнила още повече, ако търсим конкретния смисъл на понятието, който Бахтин влага по отношение на Достоевски, защото приписването на полифонията на „средновековните манускриптни текстове“ (Стърджис 1995: 123) въобще е тясно свързано с въпроса за границата между правилото и изключението. Ако в дадено манускриптно тяло е залегнала разножанровостта, това означава, че отделните текстове в него имат различна „поносимост“ към полифоничната експозиция заради базисните си генерични несходства във връзка с обема, наративността и степента на литературното самосъзнание. При повторно вглеждане в един от писмените паметници („Ellesmere Chaucer Manuscript“) става ясно, че не всички произведения там са в един и същи жанр. Наистина, от общо 240-те му страници на „Кентърбърийски разкази“ са отделени цели 232 страници. Въпреки това в самото начало – вероятно като обозначение при смяната на неговите собственици – е поместена „Балада за рода Виър“. Проблемът тук е, че заради присъщия им монологизъм лиро-епичните жанрове са изначално отдалечени от полифонията. Сериозно препятствие е и жанровата многоликост на компилациите от по-ранните етапи на средновековната култура. Един от четирите манускрипта от англосаксонската епоха (500–1100), е „The Cotton Vitellius A.xv“. В „Саутуикския Кодекс“ („The Southwick Codex“), представляващ част от него, са поместени „Монолози на св. Августин“ („Soliloquies of St. Augustine“), „Евангелие от Никодим“ („Gospel of Nicodemus“) – фрагмент от апокрифен текст, „Прение между Соломон и Сатурн“ („Debate of Solomon and Saturn“) и „Проповед на св. Куентин“ („St. Quintin Homily Fragment“). Част от „Ноуелския Кодекс“ („The Nowell Codex“) в същия манускрипт пък са „Житие на св. Кристофър“ („Life of St. Christopher“), прозаичното описание „Чудеса на Изтока“ („Wonders of the East“), „Писмото на Александър до Аристотел“ („Alexander’s Letter to Aristotle“), епическите поеми „Беоулф“ („Beowulf“) и „Джудит“ („Judith“). За полифония в споменатите кодекси може да се говори само в твърде условен смисъл заради концептуалната съпротива на доста от произведенията. И тук усещането за „полифонично“ изображение е породено от участието на различни лица в литературния процес, и тук то все още е механично, защото се долавя в цялостното пространство на средновековния манускрипт, а не в границите

на конкретната художествена творба. Надделява разбирането, че то възниква независимо от автора, а не вследствие на волята му да издълбае ниша в литературния ландшафт за собствената си стилова концепция. Несъмнено идеята за съществуването на полифонията през Средновековието е подложена на неимоверно изпитание заради прекалената отдалеченост и другост на естествената ѝ среда – романната проза от XIX век – и заради естествената съпротива на повечето литературни жанрове. В общоевропейски контекст може да се открие следната зависимост: колкото по-голям дял има наративността (свойствена и на някои поетични жанрове) и колкото по-близо до съвременната литература е дадено произведение, толкова повече се скъсява дистанцията между него и разбирането на Бахтин за полифонията.

След всичко казано дотук става ясно, че въпросът опира до разбирането за полифонията в англоезичната академия и до това, дали и доколко е правомерно тази фаза в развитието на романното слово да се приписва на средновековната литература. На преден план изпъква чисто формалното уподобяване, което само по себе си е доста полезно, но крайно недостатъчно за един по-задълбочен и цялостен прочит на въпросното явление. Неслучайно след първоначално възникналия интерес към темата не се стига до по-мощни научни проекти и монографии. По тази причина засега е далеч по-оправдано да говорим за появата на квазиполифонични ефекти, а не за „чиста“ полифония. Необходимо е тя да се разглежда като исторически процес, понеже за нея също важат принципите на литературното развитие извън логиката на резките неокантиански антиномии, използвани от Бахтин по отношение на абсолютната епическа дистанция, преодоляването на историческата инверсия, смисловата еднозначност на епическия човек и т.н. (вж. Манчоров 2011: 122 нпр., 199 нпр., 280 нпр.). В бъдеще зараждането на полифонията може да се прецизира чрез изследването на творби, които са жанрово съвместими с нея. В по-общ план пък съпоставянето на текстовите модуляции на манускрипта с изоморфизма на печатното издание може да осветли проблема за конструирането на образа на литературната творба през отделните етапи на писмената култура.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев и др. 1994:** Аверинцев, С. С., и др. „Категории поэтики в смене литературных эпох“. *Историческая поэтика*. Отв. ред. П. А. Гринцер. Москва: Наследие, 1994. 3–38.
- Бахтин 1983а:** Бахтин, М. М. *Въпроси на литературата и естетиката*. Глав. ред. Атанас Стойков. Прев. Надежда Чекарлиева и Димитър Киров. София: Наука и изкуство, 1983.
- Бахтин 1976б:** Бахтин, М. М. *Проблеми на поетиката на Достоевски*. София: Наука и изкуство, 1976.
- Дас 2005:** Das, Sisir Kumar. *A History of Indian Literature 500–1399: From the Courtly to the Popular*. New Delhi: Sahitya Akademi, 2005.
- „Елсмиър Чосър“:** „Ellesmere Chaucer Manuscript.“ *Citizendium: The Citizen’s Compendium*. Lexington, KY: Lexington Public Library, 1999–2011. Web (last modified 16 Jul. 2010). 16 Dec. 2011. <http://en.citizendium.org/wiki/Ellesmere_Chaucer_manuscript>.
- Жусеран 1909:** Jusserand, J. J. „*Piers Plowman*, The Work of One or Five.“ *Modern Philology*. 6.3 (1909): 271–329.
- Като 2008:** Kato, Takako. „Corrected Mistakes in Cambridge University Library MS Gg.4.27.“ *Design and Distribution of Late Medieval Manuscripts in England*. Ed. Margaret Connolly and Linne R. Mooney. York: York Medieval P, 2008. 61–87.
- Кенеди 1999:** Kennedy, Beverly. „The Rewriting of the *Wife of Bath’s Prologue* in Cambridge Dd.4.24.“ *Rewriting Chaucer: Culture, Authority, and the Idea of the Authentic Text, 1400-1602*. Ed. Th. A. Prendergast and B. Kline. Columbus: Ohio State UP, 1999. 203–33.
- Конъли и Муни, ред. 2008:** Connolly, Margaret, and Linne R. Mooney, eds. *Design and Distribution of Late Medieval Manuscripts in England*. York: York Medieval P, 2008.
- Котън Вителиус А.хv:** „Cotton Vitellius A.xv.“ *Electronic Beowulf: Index and Guide*. 3rd ed. N.p., n.d. Web. 06 Jan. 2012. <<http://ebeowulf.uky.edu/vitellius/overview>>.
- Крап, ред. 1964:** *The Junius Manuscript*. Ed. George Philip Krapp. New York: Columbia UP, 1964.
- Луиза 2002:** Luizza, R. M. Introduction. *The Poems of MS Junius 11: Basic Readings*. Ed. R. M. Luizza. New York, NY: Routledge, 2002. ix–xviii.
- Манли 1908:** Manly, J. M. „*Piers the Plowman* and Its Sequence.“ *The End of the Middle Ages*. Ed. W. A. Ward and A. R. Waller. Vol. 2. Cambridge: Cambridge UP, 1908. 1–42.
- Манчоров 2011:** Манчоров, Ат. *Между епоса и романа. Концепциите на М. М. Бахтин и „междинните“ жанрове в средновековната английска литература*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2011. Печ. изд.
- Муни 2006:** Mooney, Linne R. „Chaucer’s Scribe.“ *Speculum* 81.1 (2006): 97–138.

- Николова-Хюстън 2008:** Nikolova-Houston, Tatiana Nikolaeva. *Margins and Marginality: Marginalia and Colophons in South Slavic Manuscripts During the Ottoman Period, 1393–1878*. Ann Arbor, MI: ProQuest, 2008. Web. 08 Jan. 2012. <<http://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/3970>>.
- Осовски 1991:** Осовский, О. Е. „Роман в контексте исторической поэтики (от А. Н. Веселовского к М. М. Бахтину)“. *Бахтин между Россией и Западом*. Отв. ред. Д. Куянджич и В. Л. Махлин. Т. 2. Москва: н.р., 1991. 312–43.
- Пракаш 1997:** Prakash, H. S. Shiva. „Medieval Kannada Literature.“ *Medieval Indian Literature: An Anthology*. Chief ed. K. Аyyappa Paniker. Vol. 1. New Delhi: Sahitya Akademi, 1997. 163–214.
- Смит 1883:** Smith, Rev. Justin A. „Alcuin’s Bible.“ *The Hebrew Student* 2.10 (1883): 322–24. U of Chicago P. Web. 24 Feb. 2012. <<http://www.jstor.org/stable/10.2307/3156077>>.
- Стивънс 2000:** Stevens, Martin. „Chaucer’s ‘Bad Art’: The Interrupted Tales.“ *The Rhetorical Poetics of the Middle Ages: Reconstructive Polyphony (Essays in Honor of Thomas O. Payne)*. Ed. John M. Hill and Deborah M. Sinnreich-Levi. Madison, NJ: Fairleigh Dickinson UP, 2000. 130–48.
- Стърджис 1995:** Sturges, Robert S. „Medieval Authorship and the Polyphonic Text: From Manuscript Commentary to the Modern Novel.“ *Bakhtin and Medieval Voices*. Ed. Thomas J. Farrell. Gainesville: UP of Florida, 1995. 122–37.
- Трехарн 2002:** Treharne, Elaine. „The Stereotype Confirmed? Chaucer’s Wife of Bath.“ *Writing Gender and Genre in Medieval Literature: Approaches to Old and Middle English Texts*. Ed. Elaine Treharne. Cambridge: Brewer, 2002. 93–115.
- Турбин 1990:** Турбин, В. Н. „Карнавал: Политика, религия, теософия“. *Бахтинский сборник*. Ред. К. Г. Исупов и др. Вып. 1. Москва: „Прометей“, 1990. 6–29.
- Улек 1980:** Wellek, René. «Bakhtin’s View of Dostoevsky: “Polyphony” and „Carnavalesque“». *Dostoevsky Studies: Journal of the International Dostoevsky Society* 1 (1980): 31–39.
- „Хенгуэрт Чосър“:** „Hengwrt Chaucer Manuscript.“ *Citizendium: The Citizen’s Compendium*. Lexington, KY: Lexington Public Library, 1999–2011. Web (last modified 21 Aug. 2011). 18 Dec. 2011. <http://en.citizendium.org/wiki/Hengwrt_Chaucer_manuscript>.
- Хъдсън 1992:** Hudson, Anne. „The Variable Texts.“ *Crux and Controversy in Middle English Textual Criticism*. Ed. A. J. Minnis and Charlotte Brewer. Cambridge: Brewer, 1992. 49–60.
- Ъруин 2004:** Irwin, William. „Against Intertextuality.“ *Philosophy and Literature* 28.2 (2004): 227–42.
- Юпе 1959:** Huppé, Bernard F. *Doctrine and Poetry: Augustine’s Influence on Old English Poetry*. Albany: State U of New York, 1959.